

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला । २०६३ । फेरि सुन्दरीजल - जेल डायरी (२०३३-३४) ।
काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन ।

नेपाली राजनीति र साहित्य क्षेत्रका अग्ला व्यक्तित्व वीपी कोइरालाले २०१७ सालपछि करिब आठ वर्ष सुन्दरीजल जेलमा बन्दी जीवन बिताए । त्यसपछिको करिब आठै वर्ष भारतमा निर्वासन जीवन बिताए र गणेशमान सिंहसहित २०३३ पुस १६ गते राष्ट्रिय मेलमिलापको नारा लिएर नेपाल फर्के । हवाई मैदानबाटै सिंह र उनलाई फेरि सुन्दरीजल पुऱ्याइयो । त्यही सुन्दरीजलमा रहँदाको दिनचर्यालाई उनले अभिलेखबद्ध गरेका रहेछन् । उनले अङ्ग्रेजीमा लेखेको सो डायरीको नेपाली अनुवाद पुस्तकाकार रूपमा भर्खरै प्रकाशित भएको छ । जगदम्बा प्रकाशनले छापेको फेरि सुन्दरीजलको अन्तर्वस्तु, त्यसो त, हिमाल खबरपत्रिकामा र नेपाली टाइम्समा पनि शृङ्खलाबद्ध रूपमा प्रकाशन भैसकेका हुन् । तसर्थ, ती पत्रिकामा पढिसकेकालाई पुस्तको विषयवस्तु नौलो होओइन । तथापि सिङ्गो पुस्तक पढ्नुको आनन्द, रोमाञ्च या त्यसले मथिङ्गलमा पार्ने प्रभावसंग टुक्राटाक्री पढ्नु तुलनीय हुन् ।

निर्वासनमा रहेका काङ्ग्रेसीहरूको १६ पुसको स्वदेशफिर्ती नेपाली राजनीतिको एउटा महत्वपूर्ण घटना हो जसबारे बहस, विश्लेषण पनि भएका छन् । राष्ट्रिय मेलमिलाप नीति (?) का प्रणेता भन्ने गरिएका वीपी स्वयंले सो औपचारिक घोषणा

गरेकै मितिबाट फेरि सुन्दरीजलको अभिलेखन शुरु गरेकाले पुस्तक सो घटनाको आवश्यकता, सान्दर्भिकता, महत्ताबारे जान्न बुझ्नका लागि महत्वपूर्ण सामग्री बनेको छ ।

करिव दुई-तीन वर्षअघि मात्र तत्कालीन सत्ताविरुद्ध हतियार उठाएको दल र त्यसका नेताले स्थानीय राजनीतिक स्थिति/परिवृत्तमा उल्लेख्य कुनै परिवर्तन नहुँदै सत्तासंग भुक्दै र एक हिसाबले आत्मसमर्पण गर्दै फर्कनु राजनीतिकरूपमा ठूलो घटना हो । वीपीहरूले यो आत्मघाती निर्णय लिनुपछाडि मुलुकभित्रको राजनीतिक असफलता (वीपी भारतमा बसेर प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका लागि आन्दोलन गरेको करिव नौ वर्ष भैसकेको थियो, र जुन कहीं पुगिरहेको थिएन) भन्दा मुलुकबाहिरको राजनीतिक परिस्थिति बढी जिम्मेवार देखिन्छ । सन् १९७१ मा पूर्वी पाकिस्तानबाट बाङ्लादेशको निर्माणमा ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको भारतको नेतृत्व संसदमा ठूलो बहुमतसहित विजयी इन्दिरा गान्धीले गरिरहेकी थिइन् । लगतै (सन् १९७५ मा) सिक्किमले स्वतन्त्रता गुमाइसकेको थियो । उनको निर्वाचनलाई चुनौती दिएको निहुँमा आपतकाल लगाएर, विरोधीहरूलाई मटियामेट पादौँ शासन गर्दै थिइन् गान्धी । उनी अजेय देखिन्थिन्, सत्ताउन्माद थियो उनमा । र, अखण्ड भारतका नारा भारतमा गुञ्जदै थियो । अर्कोतर्फ, वीपीहरूको इन्दिराका विरोधी (जयप्रकाश नारायण, राम मनोहर लोहिया, आदि) सँग हिमचिम थियो । तसर्थ, वीपीहरूलाई भारतमा काम गर्न अछेरो त थियो नै, त्योभन्दा पनि ठूलो संशय नेपालको स्वतन्त्रताबारेमा देखियो । जसले वीपीलाई शारीरिक रूपमा जोखिमपूर्ण तर राजनीतिक रूपमा महत्वपूर्ण निर्णय लिन धकेल्यो ।

तर वीपीले इन्दिराको शासनावधिवारे गरेको अनुमान या विश्लेषण सही ठहरेन । उनको आशाविपरीत इन्दिराले चुनाव गराइन्, र अप्रत्याशित रूपमा नराम्ररी पराजित भइन् पनि । वीपीहरू भारतमै केही समय अरू बसेका भए (उनलाई त्यसो गर्न आग्रह गरिएको थियो) 'राष्ट्रिय मेलमिलाप' पनि गर्भमै तुहिन्थ्यो होला । अनि पञ्चायत विरुद्धको आन्दोलनले उर्जा प्राप्त गथ्र्यो होला । तर जनता पार्टीको सरकार चाँडै नै ढलेकाले त्यसको भविष्य कस्तो हुने थियो यसै भन्न सकिन्न । समयले वीपीको अनुमान, र निर्णयलाई सही सावित नगरे पनि उनको तत्कालीन परिस्थितिको विश्लेषण गतल थियो भन्न सकिँदैन । सम्भवतः सही थियो । यो निर्णयबारे वीपी र गणेशमानवीच जेलमा निरन्तर छलफल भैरहेको डायरीबाट बुझिन्छ । वर्षेनी राष्ट्रिय मेलमिलापको नीतिबारे कर्मकाण्डीय चर्चा चले पनि यसले काङ्ग्रेस स्वयंलाई साङ्गठनिक हिसाबले पारेको प्रभाव अथवा क्षतिबारे खासै चर्चा भएको पाइँदैन, जुन अनुसन्धानको विषय हो । किनकि यो 'आत्मसमर्पण' पछि एकथरि काङ्ग्रेसजनमा निराशा सिर्जना भएको थियो भने अर्कोतर्फ पञ्चायत प्रवेश गर्नेहरूको अर्को चरण (लहर) शुरु भयो । यो निर्णयले काङ्ग्रेसलाई थोरै फाइदा पनि भयो, राजनीतिक

हिसाबले । किनकि यसले काङ्ग्रेसको 'राष्ट्रियता' बारे उठ्ने संशयबाट धेरै हदसम्म मुक्ति दियो । यद्यपि उसले यसलाई पूँजीमा रूपान्तरण गर्न भने सकेको छैन ।

राष्ट्रिय मेलमिलापको नीतिबारे जेलमा विशेष गरी गणेशमान सिंहसँग बहसका टुक्रे अभिलेखका अतिरिक्त, वीपीको जेल डायरीमा अत्यधिक छाउने प्रसङ्ग उनको घर, परिवारको चिन्ता, स्वास्थ्यवस्था इत्यादि हुन् । गणेशराज शर्माले भूमिकामा भनेभैं डायरीमा "मानवीय आवेग, उद्विग्नता, उत्तेजना र उदासी अवलोकन र अनुभूत" गर्न सकिन्छ । जेलमा बित्ने निस्सार दिनहरूबारे उनको टिप्पणी मन छुने छ- "मैले दिन विताएको होइन कि दिनले नै मलाई वितायो - अचल ढुङ्गामाथि नदीको पानी बगेजस्तै" (पृ. १३२) । जेलमा हुने सानातिना घटनाले पनि विश्लेषणलाई कसरी फरक पार्छ भन्ने कुरा त्यहाँ देखिन्छ । कतिसम्म भने हरेक कुरालाई, भिनामसिना घटनालाई पनि मिहिन पाराले हेर्ने र शासन/सत्ताको नियत या उद्देश्यसँग त्यसलाई जोडेर हेरिएको छ । वीपी भन्छन्- "यहाँ हरेक कुरा रहस्यमय छ" (पृ. ५३), उनी यदाकदा इश्वरको स्मरण पनि गरिरहेका हुन्छन् !

डायरी नितान्त निजी वस्तु हो । धेरैले डायरी आफ्ना लागि लेख्छन् । आफ्ना भावनाहरू पोख्छन्; आशा, निराशा, उन्माद, उद्विग्नता सबै हुन्छन् त्यहाँ । र, डायरीमा लेखकले आफूलाई नढाँट्न खोज्छ । अन्य लेखमा जस्तो उ संयत नहुन सक्छ, पोखिन सक्छ, छाताछुल्ल हुन सक्छ । तर वीपी डायरी सार्वजनिक गर्ने मनसाय राख्छन् । सायद त्यसैले उनी प्रष्टीकरण दिन जरूरी ठान्छन् र भन्छन्- "मैले चाहिँ आफ्ना कुराहरू सकेसम्म सही रूपमै राख्ने कोशिश गरेको छु" (पृ. १०७) । नढाँट्नु र बाँध्नु, तर पृथक कुरा हुन् । वीपीको मुलतः परिवार (मुख्यतया सुशीला र शैलजा) प्रतिको लगाव, चिन्ता, इत्यादि प्रशंसनीय छ, तर आफ्ना कार्यकर्ताबारे, आफ्ना निर्वासनका बेलाका गतिविधिबारे उनको मौनता त्यति नै नसुहाउने पनि ।

वीपीको अङ्ग्रेजीमा लेखिएको डायरी सुशील शर्माले अनुवाद गरेका हुन् । नेपाली अनुवादमा "वीपीलाई जीवन्त राखेको" भन्ने कमल दीक्षितको प्रकाशकीय टिप्पणीमा सम्मति जनाउन सकिन्छ । तथापि स्मरण गर्नुपर्ने कुरा के हो भने वीपी शब्द अनावश्यक खर्चदैनथे, उनी शब्दहरूसँग खेल्थे । उनको लेखनीमा त्यो देखिन्छ । डायरीमा पनि उनले भनेका छन्- "मलाई शब्दहरू शब्दकै निमित्त मन पर्छन्" (पृ. ९८) । तसर्थ, वीपीको त्यो विशद शब्द भण्डार, र सुन्दर वाक्य संरचनालाई जीवन्त राख्न अनुवादकले गरेको प्रयत्न, गाह्ला साँघुराबारे अनुवादकको टिप्पणी फेरि सुन्दरीजलमा पढ्न नपाइनु खट्कने कुरा हो । त्यस्तो टिप्पणीले पुस्तकमा आकर्षण थप्ने थियो भने अनुवादमा रुचि राख्नेहरूलाई अध्ययनको थप सामग्री हुने थियो ।

प्रकाशकले *हिमाल खबरपत्रिकामा* छापिएका डायरीका पानाहरूलाई पुस्तकाकार दिँदा खासै मेहनत नगरेको देखिन्छ । पत्रिकाको प्रत्येक अङ्कमा जीएम भनेको गणेशमान हो भनेर कोष्ठमा उल्लेख गर्न जरूरी होला तर पुस्तकमा त्यो जरूरी छैन ।

तर त्यसो भएको छ । अनि अर्कोतर्फ अन्य व्यक्तिहरूका हकमा त्यसो भएको छैन । उदाहरणका लागि पृष्ठ १४३ मा निरू भनेर कोष्ठमा निरञ्जन लेखिएको छ, जबकि अर्को स्थान (पृ. १६३ मा) निरू (दीर्घ) लेखिएको छ र स्त्री-लिङ्गीय क्रियापद प्रयोग गरिएको छ । जबकि सर्सर्ती हेर्दा दुवै एउटै व्यक्ति जस्तो देखिन्छ, प्रष्ट्याउन सकेको भए राम्रो हुन्थ्यो । अरू सामान्य त्रुटि पनि पुस्तकमा भेटिन्छन् । जस्तो पृष्ठ ९० मा डाक्टर बस्नेत धेरै औषधि दिनेमा गनिन्छन् भने पृष्ठ ११३ मा उनी धेरै नदिनेमा दरिन्छन् । पृष्ठ ५८ मा गौँधली गुँड र भँगेराको गुँडमा अन्योल देखिन्छ । अङ्ग्रेजी मूलमै यो समस्या थियो कि अनुवादक्रममा यो छिन्थ्यो भन्न सकिँदैन ।

त्यस्तै, अर्को खट्किएको कुरा आदरार्थीको प्रयोगमा हो । अङ्ग्रेजीमा नेपालीमा जस्तो 'तँ, तिमी, तपाईं' नहुने हुँदा अनुवादकले वाक्यको 'टोन' अनुसार कुन प्रयोग गर्ने निर्णय गर्नुपर्छ, तर यो गाह्रो कार्य हो । त्यसैले कहिले 'आइजीपी आए' (पृ. १५४) हुन्छ, कहीं 'आइजीपी आयो' (पृ. १५३) हुन्छ । किन 'अञ्चलाधीशले भन्छन्', र 'मेजरले वा गिरीले भन्छ', भन्ने निर्णय गर्न अनुवादकलाई कठिन भयो होला, उनले वीपीका पुराना पुस्तकलाई सन्दर्भ बनाए होलान् । अनुवादकले नबोलेकाले अनुमान गर्न मात्र सकिन्छ । तसर्थ, आशा गरौं आउँदो संस्करणमा डायरीमा प्रयुक्त नामहरूको शुरुमै एउटा सङ्क्षिप्त रूप, अनुवादकको टिप्पणी, अनुक्रमणिका साथै, छोटामोटा तथ्यगत त्रुटि पनि सच्चिएर आउने छ ।

परिवारलगायत वकिलसम्म पनि भेट्न नदिई एकान्त कारावासमा अखबार, रेडियो, पुस्तक समेतमा पहुँच नदिएर बाहिरी विश्वबाट एकल्याएर राखेको र शारीरिक रूपमा पनि तन्दुरुस्त नरहेको बन्दीको मनस्थितिले धेरै कुरा लेखेन भनेर गुनासो गर्न नमिल्ला । वीपी स्वयंले पनि पटक पटक लेख्न नसकेको, लेखाई अति सामान्य खालको भएको गुनासो गरिसकेका छन्, ठाउँठाउँमा । तथापि, भन्नै पर्छ, वीपीको कलमबाट धेरै लेखिन सक्थ्यो, लेखिन पर्थ्यो तर लेखिन सकेन । अनि समग्रमा भन्दा उनका अन्य पुस्तकको तुलनामा फेरि सुन्दरीजल आशानुरूप खरो उत्रन सकेको छैन ।

रमेश पराजुली

विलिफिल्ड विश्वविद्यालय